

NÉPZENE, NÉPTÁNC

LÁZÁR KATALIN

Kis kacsza fürdik Játékmódot, dallamok, szövegek

A kacsza több nép, köztük a finnugorok hitvilágában is a világ teremtésének egyik főszereplője. Ő az, aki a főisten parancsára földet hoz fel a víz alól, és ebből lesz az emberek által lakott föld:¹ „[...] a demiurgosz isten [...] egy vízimadárnak vagy madár képében megjelenő öccsének [...], aki az ósocéán vizén úszkál, megparancsolja, hozzon a víz fenekéről földet. Belőle teremti az isten a földet s rajta minden hasznosat, míg fivére a szájában elrejtett földből a hegyeket és minden rosszat a földön.”² A Kalevalában is megjelenik a kacsza; az ő tojásából jön létre a világ. A tojásbéj alsó feléből lesz a föld, a felső feléből az ég, sárgájából a nap, fehérjéből a hold, tarka részeiből a csillagok, feketés részéből a felhők.³ Az obi-ugor mitológiában is megtalálható a kacsza, illetve a bűvármadár: „A fő teremtésmítosz szerint a föld abból az iszapból alakult ki az őstenger közepén, amelyet csőrében hozott fel a háromszor egymás után alábukó bűvármadár, a luli.”⁴

A magyar népi játékdalok „Kis kacsza fürdik” szövegmotívuma több mint egy évszázada foglalkoztatja a magyar kutatókat. Közülük elsősorban Ipolyi Arnoldot,⁵ Kiss Áront,⁶ Berze Nagy Jánost⁷ és Borsai Ilonát⁸ említhetjük.

¹ Dienes István egy madárábrázolással kapcsolatban említi a föld víz alóli felhozásának képzetét: az ábrázoláson egy kiterjesztett szárnyú sas látható, amint karmaival két madárfiókat ragad meg. Az egyik értelmezés szerint a sas a teremtő, a másik két madár pedig segítői, a bűvármadár és a vöcsök, lásd uő., „A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek”, in *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*, szerk. Hajdú Péter (Budapest: Corvina, 1975), 99–100. Hoppál Mihály szerint a vízből való homokfelhozás Kelet-Európától az Altaj hegységig számos nép hitvilágában a föld teremtésének módjaként jelenik meg. A homokot a bűvármadár hozza fel a víz alól, lásd uő., „Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus”, in *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*, 216.

² *Mitológiai Enciklopédia*, I. kötet, szerk. I. Sz. Braginszkij et al. (Budapest: Gondolat, 1988), 530.

³ Vikár Béla (ford.), *Kalevala* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1959), 12.

⁴ *Mitológiai Enciklopédia*, 532.

⁵ Ipolyi Arnold, *Magyar mythologia I.* (Pest: Heckenast, 1854, ²1929.).

⁶ Kiss Áron, *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest: Könyvtérképesítő Vállalat, 1984.

⁷ Berze Nagy János, „Mese”, in: *A magyarság néprajza III.*, szerk. Viski Károly (Budapest: Kir. Magy. Egyet. Ny., ³1943), 226–289.

⁸ Borsai Ilona, „Népi gyermekjátékok, mondókák”, in Dobszay László, *A magyar dal könyve* (Budapest: Zeneműkiadó, 1984). 17–110.

Ipolyi Arnold a hattyúalakban megjelenő Tündér Ilona mondájának változataira utal, amikor így fogalmaz: „[...] más variánsai ismét homályosb tudattal a hattyúalakot más ismértebb: **kacsa, galamb, holló, sőt csóka** nevekkal helyettesítik”.⁹ A fekete tóban fürdő hattyú, illetve kacsa alakját ő a finnek mitológiájával veti egybe, a Kalevalára utalva: „a finn. (kal. 1. 179.) *kacsa* röptül ismét elő a teremtés alkalmával, és a tengerbe hulló tojása részleteiből alakúl a világ (l. X), valamint *hattyú* úszkál (uo., 14. 376) Tuoni a halál fekete vizének sz. hullámain”.¹⁰

Kiss Áron szerint a „*kis kacsa-játék* egyenesen a legrégebbi játékaink közé tartozik”.¹¹ Számos más játékezdő szöveggel együtt lakodalmi szokások maradványának tartotta, és nem értett egyet Ipolyival a szöveg és a hitvilág összekapcsolásában. A motívumot inkább a szöveg folytatásától független kezdőképnek tartotta, amilyen más népdalokban is előfordul. Ez utóbbi véleményével ellentétben a szöveg-motívum egyes folytatásai („Síkos a talpa, magas a sarka”) végig a kis kacsáról szólnak, ha vannak is olyanok, amelyek a továbbiakban elszakadnak a motívum tartalmától.

A MTA Zenetudományi Intézet játékgyűjteményében található legrégebbi változatok a Magyar Népköltési Gyűjtemény II. kötetében jelentek meg 1872-ben, ezeket Török Károly 1863–1864-ben gyűjtötte. 1872-ben egy további változat is megjelent a Magyar Nyelvőr című folyóiratban,¹² majd Bakos József közölte a szöveg számos publikált változatának adatait,¹³ amelyek közül az első változat 1873-ban jelent meg ugyancsak a Magyar Nyelvőrben.¹⁴

Berze Nagy Jánosnak a mesékkal kapcsolatos kutatásai is elvezetnek a kis kacsához, ha nem is kifejezetten erről a szövegről szólnak. A mesékben megőrződött ősvallási maradványok között szerepelnek a mesehős segítői, akik madár, kígyó, illetve hal alakúak. „A segítő szellemek a vogul samánnak is madár, kígyó, hal alakjában jelennek meg. A kezdetleges, ősi vallások főistenei is: az ég, a föld és a víz urai. (...) Ahogyan tehát ezek az ősvallási istenek egyenként a kezdetleges világkép valamelyik főrégijének urai és képviselői, azonképpen a mesékben szereplő, állati alakban élő természetfeletti lények is.”¹⁵

Borsai Ilona a Kis kacsa fürdik kezdetű szövegre játszott kifordulás játékokról pszichológusok véleményét említi, amely szerint ez a játék az eltávozást, az elszakadást szimbolizálja azáltal, hogy a dal végén egy-egy játészó megfordul, és a körnek háttal jár tovább. Az elszakadás azonban nem végleges, a távozás csak szimbolikus. Borsai a szöveg változatait is bemutatja.¹⁶

⁹ Ipolyi, *Magyar mythologia*, 167.

¹⁰ Uo., 168.

¹¹ Kiss, *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*, 516.

¹² *Magyar Nyelvőr* 1 (1872), 185.

¹³ Bakos József, *Mátyusföldi gyermekjátékok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 157.

¹⁴ *Magyar Nyelvőr* 2 (1873), 929–930.

¹⁵ Berze Nagy, „Mese”, 260.

¹⁶ Borsai, „Népi gyermekjátékok, mondókák”, 40, 571.

Nem szól tehát semmi az ellen, hogy a fekete tóban fürdő kis kacska alakjához segítő szellem alakját kapcsoljuk, akinek komoly szerepe van a világ teremtésében is. Közvetlen tudásunk, információnk azonban a motívum eredetéről, jelentéséről nincsen, az mára feledésbe merült.

Vizsgálataink alapja a Zenetudományi Intézet játékgyűjteménye; ebben jelenleg¹⁷ 528 olyan játékváltozat található, amelynek szövegében ez a motívum szerepel. A továbbiakban a szövegmotívumhoz köthető játékmódokkal, majd a dallamokkal, valamint a kapcsolódó szövegekkel, illetve magának a szövegmotívumnak a változataival foglalkozunk.

1. Játékmódok

A népi játékok típusrendjének alapegysége a típus, egy játék változatainak összessége. Összetartója a játékmag,¹⁸ amely minden változatban azonos. A típusok altípusokra oszthatók a játékmód további elemei, zárójátékok, szövegek, dallamok szerint, s az altípusoknak is lehetnek belső osztásai. Azok a típusok, amelyeknek játékmagjában hasonlóságok fedezhetők fel, típuscsoportokat, a valamely elemükben egyező típuscsoportok pedig tömböket alkotnak: a népi játékok típusrendjének hat tömbjében 24 típuscsoport és – altípusok, illetve belső osztások nélkül számolva – több mint 1400 típus található.

A *Kis kacska fürdik* szövegmotívum kapcsolódhat típushoz, altípushoz, s lehet belső osztás alkotója, továbbá egyedi szövegek része is: négy tömb hét típuscsoportjának 36 típusában található meg különböző szinteken. Két jellemző játékmódja a párválasztó körjáték és a kifordulás körjáték, de számos más játékhoz is kapcsolódik. Így például szövegtípus a párválasztó körjátékok típuscsoportjában, szövegaltípus a guggolás és kifordulás körjátékok és a koreográfia-szerű táncok típusában, valamint a vonulások egyik típusában. A párválasztó körjátékok között a szöveg altípust is alkot a *Fehér liliomszál* típusban. Egyedi szöveggként is megtalálható különféle típusokban, altípusokban. A továbbiakban ezeket az előfordulásokat tekintjük át. Egy-egy játékmóddal kapcsolatban a szövegmotívum megjelenésének legmagasabb szintjét mutatjuk be, az alsóbb szinteket ebben a részben csak említjük.

1.1 Párválasztó körjátékok

A párválasztó játékok tömbjének egyik típuscsoportját alkotják a párválasztó körjátékok. A játékban résztvevők kört alkotnak, egyikük közepre áll. A dal valamely meghatározó részénél (gyakran az *Ezt szeretem, ezt kedvelem* szövegnél) a

¹⁷ 2009. november 30-án.

¹⁸ A népzene kutatásban használt „dallamag” mintájára alkotott kifejezés az egyes játéktípusok leglényegesebb elemét, a típus összetartóját jelenti.

középen álló párt választ, akivel a dal végéig tancolnak. Más változatokban a párválasztás a dal végén történik, de aki a kör közepén volt, mindenképpen kimegy, és az marad bent, akit választott.

A párválasztó körjátékok típuscsoportja az egyetlen, amelynek típusait a szövegkezdetek szerint volt érdemes kialakítani. A népi játékok típusrendjének alapja a játékmód leglényegesebb eleme, a játékmag, amely ebben az esetben a kör közepén állónak a párválasztása. Bár a típuscsoport valamennyi típusa ugyanezre a játékmagra épül, sem a kutatók, sem a hagyományos közösségek tagjai nem tekintik egy játéknak a *Fehér liliomszálat*, a *Hajlik a meggyfát*, a *Kis kacsa fürdike*t és a többi párválasztó körjátékot. A *Kis kacsa fürdik* szövegmotívumhoz kapcsolódó játékokat tehát joggal tekinthetjük külön típusnak a párválasztó körjátékokon belül.

Altípusait, belső osztásait dallamok szerint volt érdemes kialakítani, amelyekkel a tanulmány más részében részletesen foglalkozunk. A dunántúli dialektusból 138, az északiból 56, az alföldiből 75, az erdélyiből 13 változat található itt, 9 adat származási helye nincs feltüntetve a leírásokban. A típust tehát jelenleg összesen 291 változat alkotja.

A szöveg a párválasztó körjátékok között altípusként és belső motívumként is előfordul.

1.2 Mozgásos ügyességi és erőjátékok

A mozgásos ügyességi és erőjátékok típuscsoportjának 7 típusában jelenik meg a *Kis kacsa fürdik* szöveg.

1.2.1 Kifordulós körjátékok

A kifordulós körjátékokban a játékosok kört alkotnak, és a dalra körben járnak. A dal végén egy keresztnevet énekelnek, egy vagy több arra hallgató résztvevő kifordul, és a továbbiakban a kör középpontjának hátat fordítva jár körbe. Addig játsszák, amíg mindenki ki nem fordul: számos változatban említik, hogy utána be is fordulnak ugyanígy. A típust a szövegek szerint lehetett altípusokra osztani.

Az egyik altípus a *Kis kacsa fürdik*, amelynek a párválasztó körjáték mellett a kifordulós körjáték a másik jellemző játékmódja. A dunántúli dialektusból 14, az északiból 44, az alföldiből 49, az erdélyiből 6 változatot ismerünk; 2 változat származási helye nincs feltüntetve a leírásokban. Jelenleg tehát a kifordulós körjátékoknak összesen 115 olyan változata található a Zenetudományi Intézet játékgyűjteményében, amelyhez *Kis kacsa fürdik* kezdetű dalt énekelnek. Belső motívumként a típus további altípusaiban is előfordul a szöveg.

1.2.2 Guggolós körjátékok

A guggolós körjátékokban éneklés közben körbejárnak, majd a dal végén leguggolnak. A típus a szövegek szerint osztható altípusokra; az egyik altípus a *Kis kacsa fürdik*. Az altípus összesen 6 változatot tartalmaz; a típus további egy adatában a tárgyalt szöveg belső motívumként jelenik meg.

1.2.3 Tánc

A nagyobb gyermekek táncai nehezen különíthetők el a felnőttek táncaitól. A fő különbség közöttük az, hogy az utóbbiakat hangszeres zenére járók, de ez a megkülönböztető elem sem mindig használható. A játéktípus változataiban a játékmag (a központi elem) a táncos mozgás. Alttípusokra a tánc fajtája szerint osztható.

A *Körtánc* alttípus játékeit körben játsszák. E tekintetben hasonlóak a karikázókhoz, s minden egyes esetben csak több tényezőt figyelembe véve lehet megállapítani, hogy játékról vagy a felnőttek táncáról van szó. Az alttípus a dalok szövege (dalfűzér esetében az első dal szövege) szerint osztható tovább; köztük található *Kis kacska fürdik* szövegkezdetű belső osztás is (4 változat).

A *Körön belüli páros tánc* alttípus változataiban a játsszók körben állnak, a kör közepén pedig ketten táncolnak. A dal végén másik két játsszó megy a kör közepére, és ők táncolnak. Az alttípus szöveg szerinti belső osztásában szövegkezdő motívumként megtalálható a *Kis kacska fürdik* is (2 változat).

A *Körtánc után páros tánc* alttípusban szintén körtáncal kezdődik a játék (egy változatokban csak körben állnak), majd a dal valamely pontjától a körben állók, forgók vagy táncolók a szomszédjukkal párban táncolnak. Az alttípus egyik egyedi szövegében belső motívumként a *Kis kacska fürdik* motívum is megjelenik.

A típus végére soroltuk az egyedi táncformák alttípusát, amelynek egyik adata szerint a *Kis kacska fürdik* kezdetű dal éneklése közben mindenki párt választ magának, és azzal táncol a dal végéig. Az eddigiekhez hozzáadva 2 hiányos leírású változatot megállapíthatjuk, hogy a vizsgált szöveg a típus 9 változatában jelenik meg.

1.2.4 Páratlan

A Páratlan játéktípus egyik alttípusában valakinek nem jut pár, a másikban valakinek nem jut hely. A pár nélkül maradás alttípusának változatait páratlan számban játsszák: a dal végén mindenki egyszerre párt keres, de egynek nem jut. A *Kis kacska fürdik* ebben a csoportban belső osztást alkotó motívum (2 változat).

1.3 Vonulások

A típuscsoport 7 típusában fordul elő a *Kis kacska fürdik* szövegmotívum. A *Bújó-vonuló egy kapu alatt* típusban egy pár tart kaput, a többiek átbújnak alatta (6 változat). A *Bújó-vonuló sok kapu alatt* típusban oszlopba állnak, minden pár kaput tart, és a mindenkori hátulsók a kapuk alatt bújnak előre (3 változat). Egyes vonulásokból kimarad a bújás, csak énekelve végigsétálnak az utcán (1 változat). Hozzávéve a hiányos leírású változatokat a bújó-vonuló típusok 26 változatában jelenik meg a *Kis kacska fürdik* motívum.

A vonulások típusai közé tartozik a *Kanyargós járás* és a *Rétes*; ezeket Dömötör Tekla labirintustáncoknak nevezi, amelyek „[...] utánozzák a nap, az égitestek

mozgását, a madarak repülését: a labirintusba való bejutás jelképezi az anyaméhbe jutó magot és a labirintusból való kijutás a születendő gyermek útját: illetőleg mindez az avatási szertartásokra, az avatandó jelképes halálára és újjászületésére is utal”.¹⁹

A *Kanyargós járás* hagyományosan nagylányok (12-14 évesek) játéka. Három lány föláll háromszög alakban, a többiek láncba fogódzva, énekelve kifli (holdsarló) alakban kerülik őket. A játéknak ismert „újhold-játék” elnevezése is, amely a térformából származik. A típus a szövegek szerint osztható altípusokra, egyik altípusa a *Kis kacska fürdik*, és a szöveg a típus más altípusaiban is megjelenik belső motívumként (9 változat).

A *Rétes* típus lényege az, hogy egy játszó köré tekeredik az egész lánc. Ez kétféleképpen történhet. A láncot vezető körbe halad; amikor találkozik a lánc másik végével, akkor vagy belül megy tovább, s egyre szűkülő körökben járva végül ő lesz legbelül, vagy kívül haladva a lánc másik vége köré tekeri a láncot. Számos változat szerint ki is tekerednek, s utána megint be és megint ki. A típus egyik altípusához a *Kis kacska fürdik* szöveg kapcsolódik (2 változat).

1.4 Egyebek

A teljesség kedvéért azokat a játéktípusokat is megemlítjük, amelyeknek szövegében a *Kis kacska fürdik* motívum nem jellemző, mindössze néhány változatban jelenik meg. Így derül azonban ki, hogy a szöveg számos játékformához kapcsolódhat, azaz a szövegek és a játékmód gyakran (ha nem is mindig) függetlenek egymástól.

A *Kis kacska fürdik* szövegmotívum megtalálható a *Koreográfia-szerű táncok* és a *Szövegmegjátszás* típusában. A *Koreográfia-szerű táncok* játékaiban színpadi elemek jelennek meg; több játék összefűzése, a hagyományban nem található, de a színpadi gyakorlatból jól ismert motívumok, mesterkélt töltőszövegek stb. Egyes leírásokban szerepel is, hogy az összeállítást színpadon adták elő, vagy óvodában, iskolában tanulták. A pedagógus vagy a tánctanító közreműködése jól érezhető bennük. A típus egyik szöveg-altípusa a *Kis kacska fürdik* (2 változat), amely belső szövegmotívumként 3 további változatban is megjelenik. A *Szövegmegjátszás* típusában olyan változatok találhatók, amelyek szerint a dalba foglalt tevékenységeket el kell játszani. Ez a magyar néphagyománytól teljesen idegen, didaktikus megoldás valószínűleg pedagógiai törekvések eredménye. A csoportba tartozó szövegek között 2 esetben belső motívumként a *Kis kacska fürdik* is megjelenik.

A párválasztó körjátékok sorába tartozó *Fehér liliomszál* típusban – mint említettük – a *Kis kacska fürdik* szöveg-altípust képez (8 változat), és belső szövegmotívumként előfordul a *Haj, szénája, szénája* (10 változat), a *Héla, héla, héluska* (6 változat), a *Hajlik a meggyfa* (3 változat), a *János úr, János úr* (3 változat), a *Papró-*

¹⁹ Dömötör Tekla, *A népszokások költészete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 151.

zsa, ibolya (2 változat), a *Kendermorzsa* (2 változat), az *Elvesztettem zsebkendőmet* (2 változat), a *Tulipán, tulipán* (2 változat), a *Mit mos, mit mos* (2 változat), a *Zöld fű, zöld fű* (2 változat) és az *Egy ágy hagyma* (1 változat) szövegtípusokban, valamint egyedi szövegekben (4 változat). A leánykérő játékok *Most viszik, most viszik* típusában belső szövegmotívumként fordul elő (2 változat).

Egyes játéktípusok egyedi adataiban is megtalálható a motívum, így a *Vízben guggolás*, a *Sima fogó*, illetve a *Mondogató/Láncvers* típusaiban. A leánykérő játékok további három típusában is előfordul egyedi szövegekként. Az állatmondókák között elsősorban a *Kacsa/Réce* típusban keresnénk: ott nincsen ilyen szöveg, de a csókához, illetve a libához szóló mondókákban megjelenik belső motívumként.

2. Dallamok

A párválasztó körjátékok *Kis kacska fürdik* típusa egyike azoknak, amelyekben az altípusokat dallamok szerint volt érdemes kialakítani. Írásunkban azonban nemcsak ezt, hanem a többi típus altípusaiban, belső osztásaiban, illetve az egyedi adatokban megjelenő dallamokat is vizsgáljuk.

A vizsgálatból természetesen kimaradnak azok az adatok, amelyekhez nincsen dallam. A hiány oka lehet a dallammal kapcsolatos érdektelenség (például nyelvészeti közlések esetében), vagy az, hogy a gyűjtő nem tudott kottát írni, illetve az adatközlő nem tudott énekelni vagy nem emlékezett a dallamra. Vizsgálatunk tárgya tehát az 528-ból 426 változat.

A dallam szerinti csoportosításhoz alapvetően Járdányi Pál kategóriáit²⁰ használtam. Fontos megjegyezni, hogy míg Járdányi dallamokkal dolgozott, magam a dallam szerinti altípusok, belső osztások kialakításánál a dallamkezdő ütempárokat vettem figyelembe. Vannak olyan dallamkezdetek is, amelyek Járdányi rendjében, illetve a MNT I. kötetében nem szerepelnek; az 1951 előtt kialakított dallamrendtől nem is várható el, hogy az ütempárok dallamainak minden ma ismert fajtáját tartalmazza. A következőkben minden esetben a *Kis kacska fürdik* szöveghez kapcsolódó dallamról lesz szó, függetlenül attól, hogy az kezdő vagy belső motívum: a kezdőhang az ütempár kezdőhangját jelenti. A dallammotívumok alapegysége két negyed. A betűvel írt dallammotívumokban a negyedeket szóköz követi, a nyolcadok szóköz nélkül követik egymást; a *s l s m* tehát négy negyed, a *sssl s m* négy nyolcad és két negyed hangot jelez. A ritmusváltozatokat a következőkben a csoportok megállapításánál többnyire figyelmen kívül hagyjuk: a *s l s m*, *s sl s m*, *s sl ssm* stb. változatokat például egyaránt a *s l s m* dallamvonalnál tárgyaljuk. A csoportok elnevezése mögött zárójelben az azokban található változatok száma szerepel.

²⁰ Járdányi Pál, „A dallamok rendje”, in *A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1951). XXV–XXVIII.

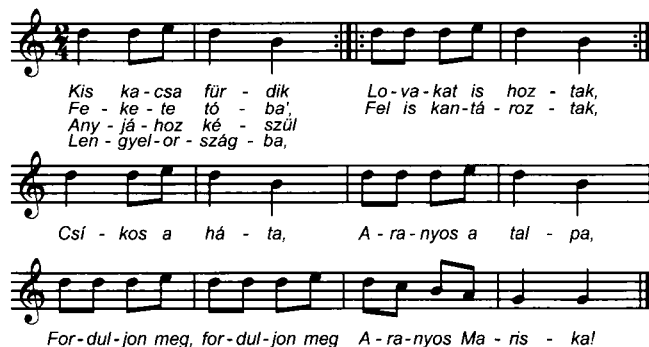
2.1 Kezdőhang: *so* (328)

A vizsgált adatok között 328 *so*-val kezdődő dallam található, ami azt jelenti, hogy a változatok túlnyomó többsége ebbe a dallamcsoportba tartozik, függetlenül attól, hogy a *Kis kacska fürdik* kezdő szöveg vagy belső szövegmotívum. A csoport a dallamvonal szerint tovább osztható.

2.1.1 *s l s m* dallamvonal (219)

A csoportban a szövegtől részben függetlenül, részben attól függően több ritmusváltozat is megjelenik. Ahol a kezdő szöveg a *Kis kacska fürdik*, ott *s l s m* vagy *ss l s m* (szinkópás kezdőritmus), ahol más, ott lehet *sssl s m* („Fürödik a ruca”) is.

Mikóháza (Zemplén)
AP 3453 i

Kis ka - csa für - dik   Lo - va - kat is hoz - tak,
Fe - ke - te tó - ba',   Fel is kan - tá - roz - tak,
Any - já - hoz ké - szül
Len - gyel - or - szág - ba,
Csí - kos a há - ta,   A - ra - nyos a tal - pa,
For - dul - jon meg, for - dul - jon meg   A - ra - nyos Ma - ris - ka!

2.1.2 *s xx s D* dallamvonal²¹ (12)

Az első ütemben a dallammozdulás többféle lehet: *s ff*, *s mf*, *s ml* vagy *s sl*. A lényeg itt a második ütemben a *DO*-ra való lelépés. Példánkban egy *s mf s D* kezdetű dallamot mutatunk be.

Rém (Bács-Bodrog)
LSZ 45870

Für - dik a ká - csa   A - ra - nyos a há - ta,
Fe - ke - te tó - ba,   E - züs - tős a tal - pa,
Any - já - hoz ké - szül
Len - gyel - or - szág - ba,
Sze - der - sze - mű szép Ma - ris - ka, For - dulj an - gyal - mód - ra.

²¹ A nagybetű az alsó hangot jelzi.

2.1.3 s s s l dallamvonal (22)

A dallam csak az ütempár végén mozdul fölfelé. A bemutatott példában a Kis kacska fürdik szövegmotívum (*Kis kutya fürödik* változatban) belső szöveg a *Mit mos, mit mos* kezdő szöveg után (lásd a kotta 5. sorának elejétől):

Somogy megye
Kiss Á/171.4

Mit mos, mit mos, Kis me - nyecs - ke,
In - tyet - pon - tyot, Var - ros kez - ke - nyő - ket,
Ha szél vol - nék, Fúj - do - gál - nék,
Ma - dár vol - nék, Röp - pen - te - nék,
Vi - szí, ba - bám, visz - lek, Té - ged el is vesz - lek,
Kis ku - tyá fű - rő - dik Fe - ke - te tó - ba,
Len - gyel mond - ja, Szép kis me - nyecs - ke!
Ezt ö - le - lem, ezt ked - ve - lem,
Ez az én é - des ked - ve - sem,
Jár - jad, ka - to - na, Hadd pő - rög - jön az ut - ca,
Szállj ki, Ma - rin - ka!

2.1.4 s s s s dallamvonal (14)

Egyes változatokban a dallam sem föl-, sem lefelé nem mozdul el az ütempár során:

Sé (Vas)
Békefi: Vasi/54

Kis guó - ca fű - rik Fe - ke - te tó - ba,

Ki az, ki az Len - gyel - or - szág - ba,
 Len-gyel mond-ja, len-gyel mond-ja, Szép pi - ros me - nyecs - ke,
 Ö - leld, a - kit sze - retsz!

2.2 Kezdőhang: mi (50)

A kezdő és belső motívumként egyaránt előforduló *Kis kacska fürdik* szöveghez sok esetben kapcsolódik *mi*-vel kezdődő dallamváltozat.

2.2.1 *m r D r* dallamvonal (25)

A *so*-val kezdődő ütempárok leggyakoribb *s l s m* dallamvonalának a fordítottját mutató *m r D r* a *mi*-vel kezdődő dallamok egyik legjellegzetesebb kezdő dallamvonal:

Boldog (P-P-S-K)
 LSZ 46960

Kis ka - csa für - dik, Dí - nom - dá - nom,
 Fe - ke - te tó - ba', Csak azt bá - nom,
 El - vi - szí fi - át, Hogy az u - ram,
 Len - gyel - or - szág - ba, Dísz - nó - pász - tor,
 Fáj a ku - tyám - nak a lá - ba, Szúr, szúr, szu - man - gér,
 Mert meg - szúr - ta a szal - má - ba',
 Szo - mo - rú a man - gér, Ha it - ta - tok, et - te - tek,
 In - nen u - gyan men - je - tek!

2.2.2 *m r m D* dallamvonal (7)

A dallamvonal a *s f s m* dallamvonalhoz hasonlóan egy kisebb és egy nagyobb lefelé lépésből áll.

Zsigárd (Pozsony)
 LSZ 79503

Kis ka - csa für - dik, Mosd - jál, len - gyel,
 Fe - ke - te tó - ba, Szép me - nyecs - ke,
 Any - já - hoz ké - szül,
 Len - gyel - or - szág - ba,

Ir - gi - ná - ni - or - go - ná - ni, Té - ged viz - lek tán - ca,

Nem me - he - tek, an - gya - lom, Mert a lo - vam sán - ta,

Sán - ta lo - vam pa - ri - pa, pa - ri - pa,

For - dul - jon meg Ma - ris - ka, Ma - ris - ka,

Ma - ris - ká - nak tán - ca.

2.2.3 m f m r dallamvonal (11)

A s l s m dallamvonal „szűkített” formája; főként a dunántúli változatokban jelenik meg.²²

Rábaszovát (Sopron)
LSZ 21086

Kis ka - csa fű - dik Fe - ke - te tó - ba',
Any - já - hoz ké - szül Len - gyel - or - szág - ba,

A - ra - nyos a há - ta, Fé - nyes a tal - pa,

For - dulj meg, for - dulj meg, A - ra - nyos Ka - ti - ca!

2.3 Kezdőhang: DO (25)

2.3.1 D D s s dallamvonal (10)

A DO-val kezdődő dallamvonalak többsége kvint felugrással kezdődik. A D D s s dallamvonalhoz jellegzetes ritmika is tartozik: a népi játékdalokra jellemző kettes lüktetést itt hármas lüktetés váltja fel.

²² A Zenetudományi Intézet gyűjteményében mindössze egyetlen olyan adat található ezzel a dallamkezdettel, amely az északi dialektushoz tartozik.

Páskaháza (Gömör és Kis-Hont)
MNT I/1095

Kis ka-csa für - dik Fe - ke - te tó - ba,
Any - já - hoz ké - szül Len - gyel - or - szág - ba,
Sí - kos a há - ta, Sá - ros a far - ka,
For - dújj ki, ró - zsám, Éggy a - rany - al - má - ba.

2. Szántottam gyépét, Vetettem gyöngyöt,
Szédtem virágját, Hajtottam ágját.
Néztem szeméjét. Mit nézél rajta?
Nem fekszik halva, Egy szép viola* Gyönggyel van kirakva.

*A 3. sor 3-4. ütemének dallamára.

2.4 Kezdőhang: la vagy LA (18)

2.4.1 la-ról induló dallamvonal (4)

Az itteni dallamváltozatok ereszkedő jellegűek, mindegyiknek különböző a dallamvonala (*l lr d t, lsl s s, l sl s r, l sf m m*):

Fornos (Bereg)
MNT I/341

Kis ka-csa für - dik Fe - ke - te tó - ba,
Ké - szül a fi - á - hoz Len - gyel - or - szág - ba,
Haj - lott á - ga, haj - lott, Ter - mett á - ga, ter - mett,
Le - ve - li - be kis me - nyecs - ke, Vá - lassz, a - kit sze - retsz.

2.4.2 LA-ról induló dallamvonal: L L m m dallamvonal (6)

A dallam ugyanúgy a második ütem elején ugrik egy kvintet fölfelé, mint a *DD s s* dallamvonal esetében.

Zemplén megye
Kiss Á/271./4

Kis ka-csa fűr - dik Fe - ke - te tó - ba,
La - pos a tal - pa, Ma - gos a sar - ka,

Any - já - hoz ké - szül Len - gyel - or - szág - ba.
For - dújj ki, for - dújj ki, Két a - rany - al - ma!

2.5 Egyebek (81)

A *Kis kacsafürdik* szövegmotívumhoz kapcsolódó egyéb dallamok között található *so*-val (61), *mi*-vel (7), *LA*-val (8), *fá*-val (2), *ti*-vel (2) és *re*-vel (1) kezdődő változatok. A legtöbb a *so*-val kezdődők között található; az eddig említett nagyobb csoportokon kívül ezek között előfordulnak például a *s l s m* közeli változatai (*s l s r*, *s l s f*). A *mi*-vel kezdődő dallamok között is említhetünk az előbbieken tárgyalt motívumokhoz hasonlókat: a *m r D r* dallammotívumtól alig tér el a *m r m D r*, a *m r m D*-től a *m r m T* stb. A *LL m m* dallamvonalhoz igen közeli változat a *L m m m* és a *L m m r*; ez utóbbinak első négy ütempárját a *Kis kece lányom* szöveggel ismert dallam első felére éneklik. A további kezdőhangok (*fá*, *ti*, *re*) ritkák.

3. Szövegek

A szövegek elemzése két szempontból történt: egyfelől azt vizsgáltuk, hogy a motívumhoz milyen egyéb szövegek kapcsolódnak, másfelől pedig azt, hogy maga az alapmotívum milyen változatokban fordul elő.

3.1 A *Kis kacsafürdik* motívum szövegekörnyezete

A játékszövegek több fajtájára (köztük erre is) jellemző a sokféle szövegmotívummal való laza kapcsolódás, amelynek általában nincsen logikai alapja. A szövegmotívumok lehetnek játékszövegeknek és más műfajok (például lírai és szokásdalok) szövegeinek részei is: ez az, ami érdekessé teszi a motívum szövegekörnyezetének vizsgálatát, azoknak a motívumoknak a bemutatását, amelyek gyakran és jellemzően kapcsolódnak a *Kis kacsafürdik* motívumhoz.

3.1.1 Kapcsolódó motívumok a párvalasztó körjátékokban

A motívum 528-ból 459 esetben szövegkezdőként jelenik meg, és ezeknek a változatoknak nagyobbik fele (259) párvalasztó körjátékok kezdő szövege. A szöveget követő leggyakoribb motívum az *Anyjához készül Lengyelországba*, mégpedig a játékmódtól függetlenül. „Lengyelország említése a szövegben a lengyel-

magyar történelmi kapcsolatok emlékét idézi – Kiss Áron szerint I. László koráig visszamenően”.²³

Ezt gyakran követi a párválasztásra serkentő *Akit szeretsz, kapd be* motívum valamely változata, amellyel vége is lehet a szövegeknek, de további motívumok is követhetők, elsősorban az *Ezt szeretem, ezt kedvelem*, amely más párválasztó körjátékokban is gyakori.

Kis kacsa fürdik fekete tóba,
Anyjához készül Lengyelországba,
Lengyel mondja, lengyel mondja, szép piros menyecske,
Öleld, akit szeretsz.
Ezt szeretem, ezt kedvelem,
Ez az én galambom.

Salomvár (Zala); LSZ 11133

Másik lehetőség, hogy már az *Anyjához készül Lengyelországba* után egyéb párválasztó körjátékok motívumai következnek.

Kis kacsa fürdik fekete tóba,
Anyjához készül Lengyelországba,
Termett a meggyfa, hajlott az ága,
Hajlott ága hajlott, levelébe hajlott,
Kis menyecske, öleld, akit szeretsz!
Ezt ölelem, ezt csókolom,
Kit régen megszerettem,
Ridárom, dádárom, Sári gilicája,
Sürgom-forgom, Sári torkom, Sári madárkája.
Ég a gyertya, ha meggyújtják,
Azt a lányok szépen fújják,
Fújjad, fújjad, jó katona,
Hadd roppanjon Károly fia.
Az elején, az elején csak dobot üssünk,
A hátulján, a hátulján csak gyorsan menjünk,
Hopp ide, dombos, part alá, mocskos,
Co ki, vén bocskoros!
Van még a kertemben szép szedett rózsza,
Majd azt is megkötjük tárosi módra,
Zibordom-zábordom,
A pünkösdi rózsza kihajlott az útra,
Szedje föl a menyasszony, kösse koszorúba!

Forráskút (Csongrád); LSZ 48533

A *Hajlott ága hajlott, levelébe hajlott* változata a *Termett a meggyfa* szöveg nélkül is előfordul, például *Levelébe kis menyecske* formában. Az *Ég a gyertya, ha meggyújtják* gyakori belső szövegmotívum a Kis kacsa fürdik mellett más párválasztó körjáté-

²³ Borsai, „Népi gyermekjátékok, mondókák”, 40.

kokban is, akárcsak a *Fújjad, fújjad, jó katona*, amely általában *Járjad, járjad, jó katona* változatban jelenik meg. Az *A pünkösdi rózsa* szintén gyakori a párválasztó körjátékokban szövegkezdétként és belső szöveggként is. Ritka a lakodalomra való olyan egyenes utalás, mint a bemutatott szövegben a *Szedje föl a menyasszony*.

A *Kis kacska fürdik* motívumhoz további szövegmotívumok is kapcsolódhatnak, illetve az előző példában bemutatott szövegmotívumok más sorrendben is megjelenhetnek.

Fürödik a csóka a fekete tóba,
 Fiához készül Lengyelországba,
 Nyálával nyálazza, begyivel begyezi,
 Begyezd, begyezd, jó barátom, akit szeretsz, kapd el!
 Ezt szeretem, ezt kapom el, ez az én kedvesem,
 Szél lobogtatja, harmat hasogatja,
 Ha pénz volnék, pengénék, rózsa volnék, kinyílnék,
 Mégis talpon állanék, co ki, bocskoros!
 A pünkösdi rózsa kihajlott az útra,
 Én galambom, én violám, szakíts egyet róla,
 Lám, én szakasztottam, de elszalasztottam,
 Szelíd galamb helyett vadgalambot fogtam.
 Hajlik, hajlik a meggyfa, a tengeri Mariska,
 Drága gyöngyöske, szép piros menyecske,
 Ég a gyertya, ha meggyújtják, a menyasszonyt táncoltatják,
 Járjad, járjad, jó katona, hadd dobogjon ez az utca,
 Szállj ki, kis Piroska!

Kárásztelek (Szilágy); AP 4726 c

A kárásztelki szövegben a megelőző példához képest új motívum a *Nyálával nyálazza, begyivel begyezi*, amely általában az *A nyulacska kicsike* szövegmotívummal együtt fordul elő, de itt anélkül jelenik meg. A *Ha pénz volnék, pengénék* főleg a kifordulós körjátékokban jellemző, de a párválasztókban sem ritkaság. A *Lám, én szakasztottam, de elszalasztottam* lírai dalok szövegéből került a játékdalba. Az *A pünkösdi rózsa* a kárásztelki változatban a *Hajlik, hajlik a meggyfa* és az *Ég a gyertya, ha meggyújtják* előtt jelenik meg; mindhárom motívum megtalálható a forráskúti szövegben is (l. 332. o.), de eltérő sorrendben. A lakodalomra való utalás Kárásztelken a menyasszony táncoltatásának említésével történik meg, s azt követi a *Járjad, járjad, jó katona* szöveg.

A következő szövegben további új motívumok találhatók. Az *Adjon Isten lassú esőt, Mossa össze mind a kettőt* eredetileg mágikus jelentőséggel bírt, párok összeéneklése volt analógiás varázslással:²⁴ ahogy a víz összesodor egymástól távolabb lévő tárgyakat, úgy mossa össze a szövegben említett leányt és legényt. A táncot itt nem a katona járja, a szöveg általános mulatságra utal. A *Tálat törtem, elroppantam* motívum lakodalmas szokásból származik. „[...] egyes helyeken a menyasszonytánc után, mikor a násznagy átadta a tálban összegyűlt pénzt a menyasszonynak, a tálat a földhöz vágták,

²⁴ Lásd Borsai, „Népi gyermekjátékok, mondókák”, 57.

s rá is tapostak, hogy annyi ideig tartson az új pár boldogsága, ahány darabra tört a tárgyér”.²⁵ Ugyanakkor ebben a változatban is megjelenik az *Anyjához készül Lengyelországba*; a *Ha pénz volna, csörgene* is megtalálható; a *Mégis kifordulna* világosan mutatja ennek a szövegrésznek a kifordulós játékokból való származását.

Kis kacsá fürdik fekete tóba,
 Anyjához készül Lengyelországba,
 Haj, bögyem, bögyem, szép lánybarátom,
 Akit szeretsz, azt vedd be!
 Ezt szeretem, ezt kedvelem,
 Ez az én édesem,
 Adjon Isten lassú esőt,
 Mossa össze mind a kettőt,
 Táncra, a Tisza partjára!
 Ha pénz volna, csörgene, rózsá volna, illene,
 Mégis kifordulna.
 Kállóba fújják, Debrecenbe járnak,
 A kassai lányok csak azt kiabálják,
 Kertem alatt fródiák, eredj ki pokolba!
 Tálát törtem, elroppantam,
 Szita, szita péntek, szillárom csütröttök,
 Dob szerda!

Sály (Borsod); AP 8950 j

További párválasztó szövegmotívumok is megjelennek a *Kis kacsá fürdik* szövegkezdet után. Ilyen a *Haj szénalja, szénalja*, amely a lakodalomhoz kapcsolódik. Ha egy leány más faluban vagy a falu másik részében élő legényhez ment férjhez, a menyasszonyt kísérő násznép útját a legények szénakötéllal elkötötték: azt úgy húzták keresztbe az úton, hogy ott átmenni nem lehetett. A vőfélynak kellett a kötelet karddal vagy fejszével kettévágni.²⁶ A lakodalomhoz kapcsolódik az *Annak adjuk a leányt, ki felköti a kardját* motívum is: a lányt erős, bátor férfi kaphatja meg feleségül.²⁷ A típusban megtalálható egyéb szövegmotívumok lehetnek régi szokások vagy hiedelmek emlékét őrző töredékek, mint a *Három pénzt tettem a hegedűbe, Mégse mehettem az első táncba*, amely a zenészeknek való fizetés módját örökíti meg.²⁸

A párválasztó körjátékok *Fehér liliomszál* típusában a *Kis kacsá fürdik* altípus-alkotó motívum is. Ilyenkor párválasztó és leánykérő motívumok követik vegyesen és különféle sorrendekben (*Győr János azt üzenté; Lánynak való a rózsá; Sötét az erdő; Hej, lapuja, lapuja; Hajlott ága, hajlott; Ezt ölelem, ezt csókolom*), sőt az egyik szövegben a kifordulós körjátékokra jellemző *Síkosa talpa* motívum is előfordul. A *Haj, szénája, szénája, Hajlik a meggyfa, Héla, héla, héluska, Paprózsá, ibolya, Kendermorzsa, János úr,*

²⁵ Uo., 64–65.

²⁶ Lásd Kiss, Magyar gyermekjáték-gyűjtemény, 517.

²⁷ Lásd Borsai, „Népi gyermekjátékok, mondókák”, 62., 64.

²⁸ Lásd uo., 57.

János úr, Egy ág hagyma, Elvesztettem zsebkendőmet, Tulipán, tulipán, Mit mos, mit mos, Zöld fű, zöld fű típusokban egyedi motívumláncolatokban fordul elő.²⁹

3.1.2 Kapcsolódó motívumok a kifordulás körjátékokban

A kifordulás körjátékokban az *Anyjához készül Lengyelországba* után a *Síkos a talpa (Csíkos a háta)* motívum valamely változata következik a hozzá kapcsolódó *Fordulj ki, fordulj ki* szöveggel.

Kis kácsa fürdik fekete tóba,
Anyjához készül Lengyelországba,
Aranyos a háta, ezüstös a tolla,
Fordulj ki, fordulj ki, aranyos Mariska!
Horgos (Csongrád); AP 8805 k

Számos változatban megjelenik a *Lovakat is hoztak* motívum.³⁰

Kis kácsa fürdik fekete tóba,
Anyjához készül Lengyelországba,
Lovakat hoztam, nyeregbe fogtam,
Síkos a lába, aranyos a talpa,
Fordulj ki, fordulj ki, aranyom ... (itt megnevez egyet).
Szihalom (Borsod); Magyar Nyelvtör/IX/334. l.

A szövegek többsége a *Fordulj ki* motívummal be is fejeződik, egy-egy változatban található a szöveghez tapadt más kifordulás (*Most jöttem Bécsből, Lánc, lánc, eszterlánc*) vagy egyéb (*Citrom-bitrom, de jó volna, Libamáj, rucamáj, Szita, szita, szűrőszita* stb.) szövegmotívumok.

3.1.3 Kapcsolódó motívumok vonulásokban

A vonulások szövegeiben a kezdetet általában a kifordulás körjátékokban található motívumok (*Síkos a talpa, Most jöttem Bécsből, Fordulj ki, fordulj*), ritkán a vonulások szövegeire jellemzők (*Hold, hold, fényes hold, Bújj, bújj, zöld ág, Gergely uram, nyiss kaput*) követik. Előfordulnak a leánykérésre, illetve lakodalomra utaló (*Hát téged, pajtás, voltak-e kérni, Már engem, látod, tízen kérettek, Gyújtottam gyertyát*), illetve párválasztó körjátékokra jellemző (*Fésülködjél meg már, Lengyelország, kis menyecske, Ezt szeretem, ezt kedvelem*) szövegmotívumok is.

Kis kácsa fürdik fekete tóba,
Anyjához készül Lengyelországba,
Széles a talpa, magas a sarka,
Fordulj ki, fordulj, két aranyalma,

²⁹ A játékok adatai és a szövegmotívumok kezdetei megtalálhatók a MTA Zenetudományi Intézet honlapján lévő JATEK adatbázisban.

³⁰ Összevethető a *s l s m* dallamvonalat bemutató mikóházi példa szövegével.

Hold, hold, fényes hold, kék kapud alja,
 Nyisd ki kapud, Gergely mester, vámot adok rája.
 Elment az én uram, bolond garófi
 Cserfába ojtott almát keresni,
 Bárcsak az Isten odavesztene,
 Hogy az én szívem ne keseregne,
 Hozná az Isten János deákot,
 Hogy varrna nékem piros csizmákat.

Alsófalú (Gömör és Kis-Hont); MNT I/1100

Ezekon kívül vannak olyan motívumok, amelyek a játékszövegben nem jellemzők, s elsősorban lírai dalok szövegeiben fordulnak elő: *Szántottam földet* (v.ö. a strófikus dalok között a *Szántottam gyöpöt* szövegkezdetű típusal), *Tudok szőni, tudok fonni, Ringasd, uram, a gyermeket, Elment az én uram, Fáj a kutyámnak a lába*. Mindezek a szövegekben vegyesen, keveredve fordulnak elő.

Kis kata fürdik fekete tóba,
 Anyjához készül Lengyelországba,
 Síkos a háta, sáros a lába,
 Egy arany alma fordul ki rajta.
 Hát téged, pajtás, voltak-e kérti,
 Már engem voltak tízen kérti,
 Mondjunk szerencsét árva fejünknek,
 Hogy a tíz közül melyikhez menjek!
 Gergely uram, nyiss kaput, számot adok róla,
 Tudok szőni, tudok fonni, tudok motollálni,
 Három orsó, hat gombolyag talán lesz egy párna (!).
 Ringasd, uram, a gyermeket, hadd menjek a bálba,
 Hadd ugorjak egyet-kettőt a piros csizmába.

Trizs (Gömör és Kis-Hont); LSZ 47130

Az egyéb játékmódokkal játszott szövegekben jellemző motívumok, illetve kapcsolódások nem jelennek meg; az eddigiekben felsorolt motívumok alkotják azok szövegeit is különféle kapcsolódásokban.

3.2 A *Kis kacsa fürdik* szövegmotívum

Az eddigiekből látszik, hogy a *Kis kacsa fürdik* igen sokféle szövegkörnyezetben megtalálható. A számos kapcsolódó szövegmotívum környezetében megjelenő motívumnak magának is sokféle változata van. Ezek egy része szövegváltozatnak tekinthető, más része szövegromlásnak.

3.2.1 Szövegváltozatok

Szövegváltozatnak tekintjük mindazokat a formákat, amelyek a *Kis kacsa fürdik* formától eltérően vannak megfogalmazva. Az eltérés megnyilvánulhat a

szórend változtatásában vagy más szóalakok, illetve rokon értelmű szavak használatában.

A szórend változtatása nem rejt magában sok lehetőséget: a *fürdik* kerül előre, a *kacsa* pedig mögé (*Fürdik a kacsa*). Annál több változat képezhető más szóalakok használatával. A *kacsa* helyett a szövegekben előforduló *kácsa*, *gacsi*, *gácsér*, *gece*, *góca*, *réce* és *ruca* kacsát jelent (a gácsér hím kacsát),³¹ a *kacsi*, illetve *kácsi* pedig kacsahívó szó.³² A *fürdik* helyett megjelenhet a *fürödik*, illetve *feredik* alak. További változtatási lehetőségeket kínál fel a rokon értelmű szavak használata. Kacsa helyett a szövegekben más madarak is szerepelhetnek: elsősorban a csóka fordul elő számos változatban, de néhányban megjelenik a gerlice, egy-egy adatban pedig megtalálható a fecske és a kánya is. A *fürdik* helyett többször előfordul az *úszik*.

3.2.2 Szövegromlások

A Kis kacsa fürdik szövegmotívum hiedelemhátterével kapcsolatban már idéztünk Ipolyi Arnold és Kiss Áron írásaiból. Mára ez a háttér teljesen eltűnt, ami megkönnyítette a szövegek romlását: aki nem tudja, miért szerepel a szövegben egy adott szó, könnyebben helyettesítheti azt egy másikkal.

A *kacsa* romlásaként a változatokban megjelenik a *kátyó* – amelynek több jelentése is van,³³ de ebben a szövegkörnyezetben mindegyik értelmetlen –, valamint a *gácsa*, amelynek jelentése sincsen; talán a *kácsa* és a *gácsér* összeolvasztásával jött létre. A *Kis kece lányom* és a *Kis gece fürödik* hatására jöhetett létre a szintén értelmetlen *Kis kece fürödik*.³⁴ Értelmes szavakat tartalmazó értelmetlen változatok a *Fürdik a rózsa*, *Kis atya fürödik*, *Gácsér túri*, *Kis kacsa füge* és *Úszik a kútja*. Értelmes változatnak tűnik a *Kis kutya fürödik*,³⁵ a *Kis Kata fürdik*³⁶ és a *Kis kocsi fénylik*, de a szövegkörnyezet és a hiedelemhátter ismerete nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek is szövegromlások. Mivel írásunk tárgya a Kis kacsa motívum, a folytatásokban megjelenő szövegromlásokkal itt nem foglalkozunk: számos közülük látható a példaként bemutatott szövegekben.

Összefoglalás

Írásunkban a Kis kacsa fürdik motívumot vizsgáltuk a játékmódok, dallamok és szövegek szempontjából. Négy tömb hét típuscsoportjának 36 játéktípusában fordul elő ez a motívum, ami széles körű elterjedtségét és nagyfokú kapcsolódási lehetőségeit mutatja.

³¹ Lásd *Új Magyar Tájszótár*, 2., 3., 4. kötet, szerk. B. Lőrinczy Éva (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, 1992, 2002).

³² *Új Magyar Tájszótár* 3, 14. l.

³³ Ételfajta, kacsó, illetve kátyú. Vö. *Új Magyar Tájszótár* 3, 153.

³⁴ Ugyanúgy karádi változat, ahogy a „Kis gece fürödik” egyik adata.

³⁵ Lásd a *s s s l* dallammotívumot bemutató kottában.

³⁶ Lásd a Kapcsolódó motívumok vonulásokban példái között.

A különféle játékmódokhoz való kapcsolódás igen sokszor esetleges, a szövegmotívum számos típusban mindössze egy-két adatban fordul elő. A teljesség kedvéért ezeket is felsoroltuk, de részletesebben csak azokat a játéktípusokat mutattuk be, amelyekben jellemző szöveg a *Kis kacsá fürdik*: ezek elsősorban a párválasztó körjátékok és a mozgásos ügyességi és erőjátékok típuscsoportjába tartoznak. A szövegmotívumhoz kapcsolódó játékok többsége párválasztó körjátékok; ezekben a motívum elsősorban kezdő szöveggént jelenik meg. Ezenkívül jellegzetes szövegmotívuma a kifordulós körjátékoknak, kevésbé jellemző, de említésre érdemes a guggolós körjátékokban, a *Tánc* és a *Páratlan* típusban, valamint a vonulásokban.

A motívum dallama is igen sokféle lehet. A változatok túlnyomó többségét *so*-val kezdődő ütempárra éneklik, ilyen kezdettel a gyűjteményben 16 féle dallamvonal fordul elő több változatban, ezeken kívül 19 egyedi dallamvonal; *mi*-vel és *DO*-val négyféle ütempár és öt egyedi dallamvonal, felső *la*-val, illetve alsó *LA*-val pedig négyféle ütempár és négy egyedi dallamvonal kezdődik. Ritkaság a *fa*, *ti* és *re* kezdőhang. Ez összesen 65 féle dallamvonalat jelent, amelyek közül a leggyakoribb a *s l s m*. A dallamok megoszlása kismértékben tájegységek szerint is mutat jellegzetességeket. Míg a *so*-val, felső *la*-val és alsó *LA*-val kezdődő dallamvonalak megtalálhatók minden tájegységben, a *m f m r* dallamvonala főként a Dunántúl északi részében, a *m r D r* dallamvonal pedig az északi dialektusban található meg. A *DO*-val kezdődő változatok is az északi dialektusra jellemzőek.

Kapcsolódó szöveggént a változatok túlnyomó többségében megjelenik az *Anyjához készül Lengyelországba*, szövegromlás következtében olykor *Fiához készül Lengyelországba*, *Angyalok készülnek Lengyelországba* stb. formában. A további kapcsolódó szövegmotívumok egyik jellemző változata az elsősorban a kifordulós körjátékokban megjelenő *Síkos a talpa* motívum (akár szövegkezdő a *Kis kacsá fürdik*, akár belső motívum). A másik az elsősorban a párválasztó körjátékokban található *Ezt szeretem*, ami előtt és/vagy után más párválasztó motívumok is előfordulhatnak. A guggolós körjátékokban a *Kis kacsá fürdik* után párválasztó motívum következik, és nincs benne a guggolásra utaló szövegrész. A *Páratlan* és a *Szövegmegjátszás* típusokban a *Kis kacsá fürdik* után párválasztó körjátékok szövegmotívumai következnek, a fogócska-változatban ellenben a kifordulós változatra jellemző motívum, amelynek a végén megjelenik egy, a fogócska játékmódra utaló szöveg (*kapd el*). A vonulások szövegeiben párválasztó, kifordulós és vonulós motívumok egyaránt szerepelnek. A párválasztó körjátékok és a leánykérő játékok valamennyi típusában természetesen a párválasztókra és a leánykérőkre jellemző motívumok találhatóak a *Kis kacsá fürdik* előtt és után egyaránt, bár megjelenik közöttük a *Síkos a talpa* is, amely főként a kifordulós körjátékokra jellemző. Az állatmondókákban a libafüredetőkre jellemző szövegmotívum kapcsolódik a *Fürdik a csóka* szöveghez.

A vizsgálat során igazolódott, hogy a két jellemző (kifordulós és párválasztó) játék-változathoz két jellemző szövegváltozat tartozik. Ennek nagy jelentősége van a változatok beosztása szempontjából, mert igen sok lejegyzésből hiányzik a játék leírása, és tekintettel a számos játékmódra, amelyhez a szövegmotívum kapcsolódhat, szükség

van támpontra, amelynek alapján azok is beoszthatók. Mivel feltételezhetjük, hogy a ritkább játékmódokat (guggolás, vonulás, páratlan stb.) a gyűjtők igyekeztek rögzíteni, a játékleírás nélküli adatok valószínűleg a két jellemző játékmód valamelyikéhez tartoznak. A szövegmotívumok eligazítanak abban, hogy melyikhez.

A szövegalkulások vizsgálata megvilágítja a változatképződések módját, a szövegromlásoké pedig számos esetben fényt deríthet érthetetlen szövegek eredeti formájára (és jelentésére). Magyarazatot ad például a *Kis kocsfi fénylik fekete tóba, Gácsér túri fekete szoba* és egyéb értelmetlen szövegek keletkezésére és eredetére.

Mindez nem jelent végleges eredményeket, hiszen a gyűjtemény nyitott, állandóan gyarapszik új gyűjtött és publikált változatokkal. A további archiváló munkát azonban az eddigi eredmények nagymértékben segíthetik, a gyűjtést pedig serkentheti is annak bemutatása, hogy korántsem éneklik és játsszák mindig mindenhol ugyanazt, ugyanúgy.

Irodalom

- Bakos József, *Mátyusföldi gyermekjátékok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
- Berze Nagy János, „Mese.” In: *A magyarság néprajza III.*, szerk. Viski Károly. Budapest: Kir. Magy. Egyet. Ny., ³1943, 226–289.
- Borsai Ilona, „Népi gyermekjátékok, mondókák.” In Dobszay László, *A magyar dal könyve*. Budapest: Zeneműkiadó, 1984. 17–110.
- Dienes István, „A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik.” In *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*, szerk. Hajdú Péter. Budapest: Corvina, 1975, 77–108.
- Dömötör Tekla, *A népszokások költészete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- Gágyor József, *Megy a gyűrű vándorútra I–II*. Budapest: Gondolat, 1982.
- Hoppál Mihály, „Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus.” In *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*, szerk. Hajdú Péter. Budapest: Corvina, 1975, 211–233.
- Igaz Mária, „Énekes-táncos gyermekjátékaink szövege, cselekménye, térformája és mozgása.” In *Magyar népi gyermekjátékok. Ének-zene szakköri füzetek 2.*, szerk. Borsai Ilona – Hajdu Gyula – Igaz Mária. Budapest: Tankönyvkiadó, 1980, 77–83.
- Ipolyi Arnold, *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast, 1854, ²1929.
- Járdányi Pál, „A dallamok rendje.” In *A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok*, szerk. Bartók Béla – Kodály Zoltán, sajtó alá rendezte Kerényi György. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1951, XXV–XXVIII.
- Kiss Áron, *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat, 1984 (az 1891-es kiadása hasonmása).
- Lázár Katalin, „Játéktípusok. A játékok rendje.” In *Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék*, szerk. Dömötör Tekla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 544–647.
- Mitológiai Enciklopédia, I.*, szerk. I. Sz. Braginszkij et al. Budapest: Gondolat, 1988.
- Magyar Néprajzi Lexikon III.*, szerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Magyar Nyelvtör 1–2 (1872–1873)*.
- Tátrai Zsuzsa, „A gyermekkor költészete.” In *Magyar néprajz V. Népköltészet*, szerk. Vargyas Lajos–Istvánovits Márton. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, 584–610.
- Új Magyar Tájszótár, 2., 3., 4. kötet*, szerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, 1992, 2002.
- Vikár Béla (ford.), *Kalevala*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1959.

KATALIN LÁZÁR

A Duckling is Swimming

Play actions, melodies, lyrics

The duck is a leading character of the Creation in the beliefs of several peoples, among them the Finno-Ugrians (one of the language relatives of Hungarians). She is the one who takes soil from the bottom of the water, which will be the Earth inhabited by mankind. In the well-known epos of the Finns, the world is created from the egg of the duck.

The lyric motive “A duckling is swimming” has occupied Hungarian scholars for more than a century. The oldest variants found in the collection of plays and games of the Institute for Hungarian Musicology are publications from 1872. The figure of the duckling swimming in a black lake may originate in the figure of a helping spirit, having a significant role in the Creation as well. However, we do not have any direct information about the origin and meaning of the motive.

In this writing we deal with the actions, melodies and lyrics connected to this textual motive. Our research was based on 528 plays found in the collection of the Institute for Musicology, including this motive. The survey of them shows that this motive is found characteristically in turning out games and pair selection round games, but also in others: squatting round games, processions etc.

The motive of the lyrics is connected to several types of twin-bar melodies. While the majority of them begins on *so*, a number of variants starts with *mi mi*. Other beginning pitches also occur: although they are not negligible in number, they represent a minority compared to the others mentioned before.

As a third question, the study examines the context of the lyrics motive. Next to it appear frequently the words “in a black lake” which may be considered as the second part of the motive. In the overwhelming majority of cases the continuation is “wanting to visit her mother in Poland”, the inclusion of which is independent of the action of the play. In pair selection round games this is often followed by a motive urging the selection and other motives often occurring in different kinds of pair selection round games. In the lyrics of turning out games there are different motives: mostly the characterization of the duckling (e. g. golden back and silvery feather) and following this the call for turning out. The paper also deals with the lyrics of other kinds of plays and examines which action is connected to which lyric motives. In the final section we give an overview of the variants of the motive and also the corruptions of the text.

The study proves the wide currency of the lyric motive “A duckling is swimming”. It is connected to several actions, several melodies and several other lyric motives. Searching the development of lyrics helps understand the way of developing variants, whereas searching the corruptions of the text may bring to light the original form and meaning of the lyrics.